

Замість висновків

Стаття, присвячена методологічним проблемам сучасної історії, за визначенням, не може містити «висновків». Якщо цей термін і використовується, то лише як суто технічний, як такий, що окреслює сформовану робочу гіпотезу. Запропоновані тут міркування навмисно не супроводжувалися посиланнями на авторитети чи фактографії. Ці міркування виникли як наслідок двох процесів: ознайомлення з працями інших, західних та українських дослідників*****, і самостійного осмислення процесів сучасної історії. Історія України після 1991 р. (ще раз зауважимо, що зазначена дата є умовною точкою відліку, яка вживається лише для хронології) є новою галуззю історіографії, яка лише зараз починає своє існування. Її суспільна вагомість підтверджується фактом існування держави. Її право на наукову легітимність має підтверджуватися подальшими дослідженнями.

***** *Щоб заощадити місце, якого завжди бракує в журнальній статті, назвемо авторів, чії праці та/або безпосереднє спілкування з якими найбільше позначилися на цих міркуваннях: А.Аслунд, Б.Андерсон, П.Д'Аньєрі, Є.Бистрицький, Е.Вілсон, С.Вітмор, К.Вольчук, Л.Гайда, М.Юркевич, С.Гантінгтон, Б.Гарасимів, Е.Гелнер, Р.Кравчук, Т.Кузьо, С.Кульчицький, О.Мотиль, М.Рябчук, Р.Шпорлюк.*

¹ Див.: Рябчук М. Дві України. Реальні межі – віртуальні війни. – К., 2003.

² Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005. Соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.50–51.

С.В.Кульчицький*

УКРАЇНА: СУСПІЛЬСТВО Й ДЕРЖАВА НА ТЕРЕЗАХ ІСТОРІЇ (1991–2006 рр.)

У статті розглядається динаміка трансформаційних процесів за 15 років незалежності України за двома взаємопов'язаними, але окремо існуючими категоріями – суспільство й держава. Підкреслюються труднощі, пов'язані з формуванням української політичної нації, виявляються вади й небезпеки, пов'язані з формуванням нової еліти.

У перші роки незалежності Україну малювали на білбордах симпатичною дитиною в синьо-жовтому вбранні. Однак народжені у 1991 р. діти вже стали підлітками. 15 років – це досить великий строк, щоб узагальнити тенденції соціально-політичного розвитку країни.

У радянські часи державні свята відзначалися помпезно. Тепер ми можемо проаналізувати пройдений шлях без зайвої глорифікації. Історик мусить розглядати дві взаємопов'язані категорії – суспільство й державу. Перша з них уособлює звичайних громадян, а друга – політичну еліту. Насамперед розглянемо, яку участь громадяни й «верхи» суспільства брали в революційних подіях 1991 р.

1. Характер революції 1991 р.

У ході аналізу соціально-політичного розвитку країни доводиться постійно звертатися до радянської доби. Вона відійшла, але залишила по собі безліч

* *Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.*

нерозв'язаних проблем. Які б справедливі судження не висловлювалися з приводу принципових відмінностей між європейською та євразійською цивілізаціями й впливу обох на сучасну українську дійсність, радянські реалії й досі відчуються значно сильніше. Не випадково колишні республіки СРСР відомі у світі як «пострадянські країни».

Радянська дійсність мала оманливу схожість з євроатлантичною цивілізацією індустріальної доби. Насправді вона являла собою цивілізаційну мутацію, яка виникла під час перетворення традиційного суспільства на громадянське. Суспільствознавці фіксують лише окремі риси старої спадщини в пострадянському суспільстві, здебільшого в емоційно-негативному ключі («совковість»). Однак відстань у 15 років здається вже достатньою, щоб подивитися на минуле без зайвих емоцій і визнати невідворотність труднощів трансформаційної доби.

Першим підсумком минулого 15-річчя є відділення суспільства від держави. СРСР був своєрідним «державосуспільством», в якому всі організаційні структури вбудовувалися в жорстку систему компартійної диктатури, а кожний громадянин знаходився в політичній і економічній залежності від невеликого кола осіб, які контролювали державну партію й усю країну. Проте чим далі, тим більше радянський спосіб виробництва, розподілу й життя переставав відповідати викликам часу. Конвульсійні спроби Кремля привести ресурсний потенціал наддержави у відповідність з її зобов'язаннями поставили на порядок денний уперше з 1917 р. проблему вдосконалення політичного ладу. Однак звільнення органів радянської влади від диктату компартійних комітетів у 1988 р. стало висхідним пунктом революційного процесу, якого зовсім не очікували творці бюрократичної «перебудови». У СРСР почали множитися так звані «неформальні», тобто незалежні від компартійно-чекістського контролю організації. КПРС втратила статус державної структури, унаслідок чого й розвалилася. Разом із нею пішли в небуття соціально-економічний лад і багатонаціональна союзна держава. Вони могли існувати, як виявилось, тільки в силовому полі компартійної диктатури.

Поява «неформальних» громадсько-політичних організацій, частина яких в Україні об'єдналася у Народний рух за перебудову, свідчила про те, що суспільство активно реагувало на прояви системної кризи радянського ладу. Кількарічна та дедалі активніша діяльність «неформалів» єднає революцію 1991 р. в СРСР з іншими відомими людству революціями. Ми мимоволі починаємо бачити в «неформальних» організаціях рушійну силу революційного процесу, тобто те активне начало, без якого не можна повалити суспільно-економічний лад, змінити владу й трансформувати відносини власності.

Проте події 1991-го й наступних років засвідчили органічну слабкість громадсько-політичних сил, які народилися всупереч волі колишньої державної партії. Вони виявили їх безперечну нездатність здобути владу й трансформувати відносини власності. Це й не дивно. Адже в них не було часу зміцнитися за той короткий строк, який виявився в їхньому розпорядженні від початку «перебудови». Так само, як у сталінську добу масового терору не могли існувати дисиденти, у хрущовсько-брежневську добу лібералізованого терору не могли існувати незалежні від режиму політичні організації. Виникає запитання: чому революція все-таки відбулася й хто її здійснював? Відповісти на нього допомагає порівняльний аналіз соціально-політичного розвитку союзних республік СРСР після здобуття незалежності.

Країни Балтії перебували в складі СРСР істотно менше, ніж решта, включаючи основну частину України. Громадяни їх зберігали пам'ять про масові репресії сталінської доби й тому негативно ставилися до радянської влади. Це забезпечило прибалтійським «неформалам» всенародну підтримку для здобуття влади, трансформування відносин власності та інтегрування в Європейський Союз.

У країнах СНД (у т.ч. в Україні, за винятком західних областей) пам'ять про масові репресії відмерла разом із поколінням, доросле життя якого припало на 1920–1930-ті рр. Наступні покоління вже не знали масових репресій і були виховані радянською школою. «Неформальні» організації не дістали в цих країнах масової підтримки, і влада залишилася в руках компартійно-радянської номенклатури. Виходячи з цього факту, чи можна вважати представників старої нової влади рушійною силою революції 1991 р.?

Питання слід поставити в іншу площину. Факти свідчать, що революція відбулася безвідносно до того, в чиїх руках була влада. Соціальний катаклізм початку 1990-х рр. у СРСР аніскільки не скидався на буржуазні революції, рушійні сили яких визрівали в надрах традиційного суспільства під впливом невідворотного розвитку ринкових відносин. У середині радянського ладу не могли визріти альтернативні соціально-економічні структури. Події 1991 р. були ніким не очікуваною загибеллю ладу, який принципово відрізнявся від нормальної цивілізації. Насаджений засобами масового терору, цей лад до кінця вичерпав резерви, які дозволяли йому існувати, після чого самозруйнувався.

Підшукуючи епітет для революції 1991 р. в СРСР, слід пам'ятати про її органічний, хоч і опосередкований зв'язок із подіями 1917 р. в царській імперії. Російська революція складалася з двох паралельних течій – буржуазно-демократичної та радянської (селянсько-робітничої). Мобілізацією мільйонів селян у діючу армію царизм створив собі власного могильника. Партія більшовиків завдяки привласненню радянських гасел проникла в ради зсередини й на їх плечах прийшла до влади. Після встановлення своєї диктатури більшовики поступово відкинули радянські гасла, які не мали нічого спільного з їх доктриною, і вже з весни 1918 р. взялися за створення комуністичного суспільно-економічного ладу методом насаджуваних згори реформ, які настільки змінили спосіб життя населення, що цілком заслуговують на визначення «революційні». Відповідно й саморозпад побудованого за 1918–1938 рр. штучного ладу слід розглядати як революцію, але протилежну за знаком, тобто антикомуністичну.

2. Соціетнічні спільності в історичному процесі

Аналізу пострадянського суспільства має передувати теоретичний вступ. Дивлячись на оточуючий світ, ми без корекції співвідносимо його з власним. Щоб розібратися в тому, де ми знаходимося в часі та просторі, треба проаналізувати власний і чужий історичний досвід, користуючись однаковими критеріями. Отже, зупинимося в цьому розділі на них.

При цьому доцільно виділити три головні виміри історичного процесу – технічний, економічний та соціально-політичний. Незважаючи на взаємопов'язаність, кожен із них має специфічну динаміку й навіть неоднаковий у різні часи вектор змін – позитивний (прогрес) або негативний (регрес).

За рівнем розвитку техніки історія людського суспільства поділяється на три етапи – доіндустріальний (аграрний), індустріальний та постіндустріальний. У країнах євроатлантичної цивілізації індустріальне суспільство почало формуватися з другої чверті ХІХ ст. під впливом переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва. Перехід до постіндустріального суспільства був ініційований Другою світовою війною. Останнім часом таке суспільство часто називають інформаційним.

Економічний вимір історичного процесу визначається ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку, а соціально-політичний – рухом від традиційного та ієрархічного за своєю структурою до демократичного, у перспективі – громадянського суспільства. У традиційному суспільстві сувереном був монарх, у руках якого зосереджувалася повнота влади, іноді не тільки світської, а й ду-

ховної. Трансформація цього суспільства в демократичне визначалася спочатку частковою, а згодом і цілковитою втратою суверенності монарха.

Громадянське суспільство – продукт демократичного розвитку. Воно становить сукупність економічно самодостатніх, соціально-політичних структур, які дають можливість громадянам формувати на конституційній основі персональний склад органів влади та щоденно контролювати їх діяльність.

Під час цивілізаційних криз ХХ ст. (Великої війни 1914–1918 рр. і Великої депресії 1929–1933 рр.) у деяких країнах на поверхню політичного життя піднімалися з народних низів сили, які знищували або підпорядковували собі інші політичні структури, формували власну державу та встановлювали тоталітарний контроль над суспільством. Найбільш стисло й точно тоталітаризм визначається через парне, але протилежне йому поняття демократії. Демократія – це панування суспільства над державою, а тоталітаризм – панування держави над суспільством. Радянський тоталітаризм створив незнаний у попередній історії людства новотвір – державосуспільство. Мільйонні маси людей мали цілком реальні повноваження, які забезпечували функціонування радянського ладу. Водночас невідконтрольна власній конституції «робітничо-селянська» держава робила з ними все, що хотіла.

Кожне суспільство, за винятком первіснообщинного, структурується одночасно у двох площинах – етнічній і соціальній. Аграрна стадія в розвитку людської цивілізації характеризувалася величезним переважанням селян – у соціальній структурі, натуральним господарством та примітивною технікою, яка інколи не змінювалася впродовж століть. Соціальна диференціація аграрного суспільства була надзвичайно розгалуженою, бо на неї впливали майнові, службово-професійні, територіальні, релігійні, інколи навіть етнічні чинники. Таке суспільство не знало соціальної динаміки. У звичайних обставинах перейти в більш привілейований соціальний стан було майже неможливо.

В індустріальному суспільстві стани трансформувалися в класи – якісно вищу форму соціальної організації. Найбільш динамічно розвивався клас буржуазії, який був безпосередньо пов'язаний із технічним прогресом, підприємництвом і ринком. Буржуазія не зупинялася перед силовим руйнуванням застарілих соціальних порядків, якщо не існувало можливості розв'язати проблеми мирним шляхом. Із цим класом в історію людства прийшло поняття революції.

У руках підприємців зосереджувався капітал, функціонування якого неможливе без робочої сили. Пролетаризація селян, ремісників, торговців та інших дрібних власників спостерігалася завжди, але тільки за наявності капіталу вона стала висхідним пунктом для формування робітничого класу.

На стадії формування буржуазія та робітники розвивалися як класи-антиподи. У «Маніфесті Комуністичної партії» К.Маркс і Ф.Енгельс неправомірно поширили цю особливість доби первинного нагромадження на всю історичну перспективу. Помилкою К.Маркса було й судження про можливість вилучення з процесу виробництва власника капіталу або управлінця (менеджера), який так само зацікавлений в ефективному підприємстві. Нарешті, невірним було уявлення К.Маркса про те, що робітник завжди залишатиметься пролетарем. На підготовку й перепідготовку сучасного кваліфікованого робітника витрачаються впродовж його продуктивного життя десятки й сотні тисяч доларів. Його не можна називати пролетарем лише на тій підставі, що він не бере участі у виробництві своїм капіталом. Урешті-решт, менеджер теж не завжди використовує власний капітал.

Помилки К.Маркса були виправлені західноєвропейськими соціал-демократичними партіями, які спромоглися налагодити співробітництво праці та капіталу. Натомість більшовики зробили спробу реанімувати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії» через сім десятиліть після його появи. У результаті опанована

ними країна на наступні сім десятиліть зійшла на манівці історичного процесу. Усупереч уявленням К.Маркса, націоналізація засобів виробництва не обертала націю на їх власника. Вони внаслідок комуністичної революції ставали приватною власністю держави, а точніше – державної партії, і вже зовсім точно – її вузького керівництва. Орган, в якому зосереджувалася політична та економічна диктатура, перебував надто далеко від окремо взятого підприємства. Він не міг відігравати роль агента виробництва, як це робили власник капіталу або його довірена особа. Побудована більшовиками командна економіка була ідеальним підґрунтям для тоталітарного політичного режиму, але залишалася штучним і неживим витвором.

Теза про обернення засобів виробництва на приватну власність керівників комуністичної партії є новою й тому потребує розкриття. Спробуємо зробити це в кількох реченнях.

К.Маркс та Ф.Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» охарактеризували глибинний зміст комунізму коротко й просто. «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності», – підкреслювали вони¹. Ми знаємо, що первинний комунізм існував тоді, коли люди підтримували життя збиральництвом та полюванням. Ці типи «господарювання» не відрізнялися від існуючих у тваринному світі, і тому в первісній орді не могло виникнути розвинутих суспільних відносин. Якщо використовувати існуючий тільки в цивілізованому суспільстві термін «власність» для опису життєвих явищ первісної епохи, то можна сказати, що засоби життєдіяльності людини знаходилися в колективній власності. На зорі цивілізації виникли рільництво й скотарство, а цим самим створилися умови для появи відносин між людьми в процесі виробництва. У свою чергу поява поняття «власність» сприяла швидкому розвитку людського суспільства в його організованих формах. Найбільший вплив на динаміку суспільного розвитку здійснювала приватна власність на засоби виробництва.

Гасла націоналізації (обернення засобів виробництва на власність нації) або усупільнення (обернення їх на власність суспільства) завжди були популярними в кризових ситуаціях, але їх реалізація не могла призвести до появи такого феномена, як колективна власність нації або суспільства. Засоби виробництва внаслідок таких соціально-економічних перетворень могли опинитися тільки у власності організованих структур, що існували в середині суспільства. Так само, як демагогічна «диктатура пролетаріату» на ділі оберталася диктатурою вождів організованої на засадах «демократичного централізму» політичної партії, «загальнонародна» власність на засоби виробництва фактично ставала приватною власністю цих вождів. Це була специфічна приватна власність, яка проявлялася у формах прямої дії, тобто через економічну диктатуру, а не опосередковано, через товарно-грошові відносини (хоч їх уламки все ще залишалися в опанованій комуністами країні).

Переходячи до етнічного виміру суспільства, відзначимо перш за все його особливу інерційність. В аграрному суспільстві етнічна спільність функціонувала у вигляді союзу племен або народності. В індустріальному суспільстві народність стала нацією, тобто спільністю, яка характеризується більшою економічною, політичною та психічною згуртованістю. Цьому сприяло подолання станівих перегородок, розвиток ринкових зв'язків, покращення комунікації між окремими регіонами, піднесення культурного рівня населення.

Народність відповідала імперській організації держави. Націям було тісно в імперії, й вони підривали її зсередини. Процес націєтворення формував об'єктивні передумови для трансформації традиційного суспільства в демократичне, громадянське. Коли більшовики поставили собі за мету зібрати одну з останніх імперій традиційного типу, їм довелося вигадати для неї нову оболонку у вигляді

ді «союзу вільних і рівноправних республік». У конституціях стверджувалося, що кожна з них має право на вихід зі складу федерації, але гімн СРСР запевняв усіх у його незламності. Із часом було зроблено спробу наповнити термін «радянський народ» конкретним змістом. У тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В.Леніна (1970 р.) та в доповіді генерального секретаря ЦК Л.Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.) з'явилося положення про «радянський народ як нову історичну спільність», що виросла з інтернаціонального єднання націй. Однак цю теоретичну конструкцію тримала при житті тільки одна об'єктивна обставина – існування СРСР.

Громадянське суспільство в кожній країні є результатом її тривалого розвитку в умовах демократії. Власне, переходу від індустріального до постіндустріального суспільства в техніко-економічній сфері відповідає перехід до громадянського в соціально-політичній сфері. Основною рисою останнього є цілком природна увага до прав людини. Визрівання його відбувається одночасно з формуванням політичної нації. По суті – це той самий процес, тільки під іншим кутом зору. Сукупність людей різних національностей із часом перетворюється на політичну державоутворюючу націю, яка є симбіозом соціальних та етнічних спільностей, структурованих навколо неї.

Безсумнівно, що глобалізація, яка є проявом динамічних зрушень у техніко-економічній сфері, прискорює трансформаційні процеси в соціально-політичній сфері. Терміни «клас» і «нація» в їх загальнозживаному значенні вже не відповідають реаліям постіндустріального громадянського суспільства. Однак неодмінною умовою успішності трансформаційних процесів у соціально-політичній сфері є зрілість державоутворюючої нації та національної держави.

3. Українська політична нація

За політичними поглядами громадяни поділяються в основному на консерваторів, лібералів, соціалістів і комуністів. У країнах з нерозв'язаним національним питанням у партійному спектрі з'являються націоналісти – або «чисті», або з деталізацією політичного напрямку (демократи, соціалісти й ін.). Коли націоналісти обмежуються закликами дбати про власну націю, вони не являють небезпеки для навколишнього світу. Якщо ж вони бажають своїй нації «добра та щастя» за рахунок гноблення, фізичного знищення або насильницької зміни свідомості людей інших національностей, то стають небезпечними навіть для власної країни.

Процес націєтворення в Україні, як і у всій Східній Європі, відбувався із запізненням на 100–150 років порівняно із Західною Європою. Проте українська нація сформувалася, маючи за собою тисячолітню історію існування в інших етнічних формах. Її утворенню не перешкодив навіть кордон між Російською імперією й Австро-Угорщиною. Однак формування нації в імперських умовах позначилося на її якісних параметрах. Питома вага інтелектуальної та економічної еліти в складі українців була невеликою.

Радянський період у націєтворенні не можна оцінювати однозначно. Більшовики визнали наявність національних республік і дали їм певний простір для розвитку, включно з декларативними в умовах диктатури конституційними гарантіями виходу зі складу союзної держави. УРСР об'єднала переважну частину українських етнічних земель, стала економічно й культурно розвинутою республікою, членом-засновником ООН. Водночас вона перебувала в епіцентрі сталінського терору, який мав за мету запобігти можливій суверенізації.

За волею керівників державної партії народи СРСР утворили багатоступінчасту ієрархію. Найвищий щабель у ній посіли росіяни. Після них йшли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим вини-

кло поняття «титульної нації». На третьому місці знаходилися народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому місці перебували «нетитульні» нації, які не мали власних республік – союзних або автономних. Отже, СРСР будувався на дуже небезпечних засадах етнократизму попри всі запевнення про «дружбу народів».

Помиляється той, хто думає, що з 1991 р. ми почали своє життя з чистого аркуша. Минуле тримає нас у своїх обіймах, у тому числі в сфері національних відносин. В Україні не сталося кривавих міжнаціональних конфліктів, хоча в інших республіках цей безсумнівний наслідок «ленінської національної політики» проявився в трагічних формах. Але наше суспільство ще не можна назвати громадянським.

Політична нація без проблем формується тільки в благополучній країні. Мігранти прагнуть утвердитися в новому середовищі, а тому оволодівають мовою країни перебування, стають її громадянами, приймають як власні її національні інтереси. Водночас вони можуть зберігати свою мову, культуру та релігію. Законодавство про національні меншини гарантує їхні права.

У нас все інакше. Засади етнократизму давно вже не існують, тому що вони були неприродними й могли існувати тільки в силовому полі диктатури. Але люди, які прожили значну частину життя в СРСР, зберігають пам'ять про колишнє становище представників своєї національності, і в багатьох це створює психологічний дискомфорт.

Проблема, яка тут аналізується, довгий час була абстрактною, аж поки не матеріалізувалася під час протистояння між Заходом – Центром і Сходом – Півднем на президентських виборах 2004 р. і парламентських 2006 р. Ми дивилися на цю проблему під кутом зору протистояння політичних еліт. Такий кут зору має право на існування. Але політики тільки використовують (свідомо чи підсвідомо) об'єктивні обставини. Отже, розглянемо їх.

Як втілювалося в життя перше місце росіян у радянській ієрархії національностей? Відповідаючи на це запитання, треба спочатку зробити кілька застережень.

Одразу слід відкинути твердження про колоніальне становище українців у радянській імперії, про різний менталітет українців та росіян тощо. СРСР, безсумнівно, був імперією, але відмінною від традиційних або колоніальних. Кремль справді надавав перевагу росіянам, тому що це була найбільша за чисельністю нація в імперії. Але кремлівські «інтернаціоналісти» не мали улюблених націй і любили тільки себе у владі. Створюючи політичні вигоди для людей певної національності, вони думали про зміцнення своєї влади, а не про добробут та щастя народу. Радянська влада, попри свою безсумнівну народність (унаслідок заглибленості в товщу населення), не залежала від волевиявлення виборців. Тому люди будь-якої національності не відповідальні за дії тоталітарного кремлівського режиму.

Коли ми проаналізуємо становище росіян у СРСР (із урахуванням сформульованих застережень), то одразу впаде в око їхня інституційна нерівноправність порівняно з громадянами національних республік. Незважаючи на те, що республіканські компартійно-радянські центри були лише територіальними відгалуженнями загальносоюзного, у Кремлі вирішили, що утворювати повноцінний центр для Російської Федерації небезпечно. Радянські республіки не могли існувати без столиці, і тому в Москві створили суто символічний центр – Раднарком РРФСР, який керував дрібними підприємствами та другорядними відомствами. Великі підприємства й усі інші галузі народного господарства на території Росії підпорядковувалися безпосередньо Раднаркому СРСР. Партійного центру взагалі не існувало, а парткоми підпорядковувалися ЦК КПРС. Після XX партз'їзду виникло Бюро ЦК КПРС по РРФСР, але воно мало суто симво-

лічні права. Виходить, що російська державність була імперською, а не національною.

Після здійсненої М.Горбачовим конституційної реформи радянські органи влади стали незалежними від партійних комітетів. Унаслідок цього він зіткнувся в Москві з неочікуваним суперництвом російського центру влади. Б.Єльцин показав, як треба використовувати бездіяльні раніше норми радянських конституцій для суверенізації союзних республік. Останні скористалися цим прикладом, і Радянський Союз розпався.

Це було закономірним явищем. Таким же невідворотним став розклад комуністичного суспільно-економічного ладу. Після припинення масового терору на початку 1950-х рр. радянський лад охопила системна криза, яка рано чи пізно повинна була обернутися розпадом усіх його структур. Однак подвійний крах виявився цілковитою несподіванкою для останнього покоління радянських громадян. Як відомо, 90% населення на Всеукраїнському референдумі висловилися за незалежність. Але референдум відбувався після путчу політичних діячів, які мали намір ліквідувати здобутки демократизації й повернути суспільство до остогидлих часів Л.Брежнєва. За інших умов його результати могли бути менш визначеними.

Крах СРСР та радянського ладу – це явища різного порядку. Але у свідомості переважної більшості громадян вони зливаються в щось цілісне, тому що відбулися одночасно. Унаслідок цього громадяни по-різному відповіли на два однакові по суті запитання, поставлені в 2004 р. вченими Інституту соціології НАН України. На запитання «Як ви ставитеся до розпаду СРСР у 1991 р.?» тільки 20,1% опитуваних відповіли: «позитивно». Байдушність або негативне ставлення до цієї історичної події виявили 66,1% опитуваних, тобто дві третини. На це ж запитання в іншому формулюванні – «Як ви ставитеся до проголошеної в 1991 р. незалежності України?» позитивно відповіли 43,7% опитуваних. Байдушність або негативне ставлення до цієї події виявили 35,9% відсотка опитуваних, тобто близько третини².

Зіставлення обох формулювань свідчить про те, що люди мали щось інше за душею, коли відповідали на обидва запитання. Не так важко визначити причини їхнього незадоволення власною державою. Вони відсторонилися від останньої, в якій панують олігархи і корумповані чиновники.

Категорія «титульних» і «нетитульних» націй була пов'язана з етнократизмом у побудові СРСР. Власне, це дві іпостасі однієї категорії. Крах союзної держави призвів до зникнення етнократизму й відповідно «титульних» націй. У кожній із пострадянських країн з'явилася двоповерхова національна структура – колишня «титульна» етнічна нація як центр кристалізації майбутньої політичної нації, і національні меншини – чужоетнічний матеріал для процесу кристалізації. У найбільш незручній ситуації опинилися росіяни, які в часи існування СРСР були державоутворюючою нацією, тобто почувалися «як удома» в кожній союзній республіці. Тепер за межами Російської Федерації вони опинилися в незвичній для себе ролі національної меншини. Єдиними винятками є Казахстан та Україна, де через свою велику чисельність і/або зросійщення корінного населення вони не почувуються меншиною й фактично не є нею. В Україні знайшлося немало людей, охочих трактувати росіян як національну меншину. Однак об'єктивні дані свідчать, що українське та російське населення держави поділяється на три більш-менш однакові за розмірами лінгвоетнічні групи – україномовних українців, російськомовних українців і російськомовних росіян. За логікою, повинна була б існувати й четверта група – україномовні росіяни. Вони, справді, існують, але становлять зовсім невелику кількість людей, незіставну з іншими групами.

Поділ основної частини українського суспільства (за винятком національних меншин) на лінгвоетнічні групи досить чітко простежується за відповідями

на запитання співробітників Інституту соціології НАН України, які з 1994 р. проводять моніторинг соціальних змін. За даними інституту, частка громадян, які спілкуються в родині переважно українською мовою, зросла з 36,7% в 1994 р. до 41,8% – у 2005 р. Частка громадян, які спілкуються в родині переважно російською мовою, збільшилася відповідно з 32,4% до 36,4%. Частка тих, хто спілкується українською або російською мовами залежно від обставин, зменшилася з 29,4% до 21,6%. Частка тих, хто спілкується в родині іншими мовами або не відповіли на це запитання моніторингу, упала з 1,5 до 0,2%³. Останні дві цифри наводяться в інтересах аналізу загальної динаміки. Щоб визначити мовну ситуацію серед представників національних меншин, потрібно проводити опитування тільки в їхньому середовищі.

Частка україномовних у своїх родинах громадян збільшилася на 5 пунктів, а російськомовних – на 4. Зростання відбулося переважно за рахунок тих, у кого мовний статус у родині невизначений. Зрушення в мовній сфері відбуваються, як правило, повільно. Зазначена тут активна (ще й протилежна за знаком) динаміка дає можливість зробити два важливі висновки.

По-перше, у радянські часи українці в містах, де панувала російська мова (за винятком західних областей), часто переходили на чужу мову в родинному спілкуванні, щоб краще почуватися за межами сім'ї. У незалежній Україні цей своєрідний комплекс неповноцінності зникає. По-друге, громадяни держави неукраїнської національності не відчувають мовного дискомфорту, оскільки збільшується кількість тих, хто обирає в родинному спілкуванні російську мову.

Спируючись на динаміку лінгвоетнічної самоідентифікації, не можна робити висновків про характер процесів, пов'язаних з утворенням політичної нації. Поява згуртованої спільноти людей, об'єднаних єдиним громадянством, не шкодить національній самосвідомості. Водночас зіставлення лінгвоетнічної самоідентифікації населення з національно-просторовою дає можливість оцінити громадянську зрілість українського суспільства.

На запитання в анкеті моніторингу соціальних змін: «Ким ви себе перш за все вважаєте?», громадяни в 2004 р. дали такі відповіді (у %):⁴

	україномовні українці	російськомовні українці	російськомовні росіяни
Громадянином України	49,4	39,9	33,2
Громадянином колишнього СРСР	5,3	16,6	22,4
Громадянином Європи (світу)	2,1	6,3	3,2
Представником своєї нації	3,3	2,6	2,6
Мешканцем регіону, в якому живе	40,1	31,8	36,5

Отже, у суспільстві небагато людей, які вважають себе представниками свого етносу або, навпаки, космополітами. Ці протилежні за історичною динамікою стадії національно-просторової самоідентифікації однаковою мірою невластиві як українцям, так і українським росіянам. У СРСР повоєнної доби переслідуваних євреїв, які вважали себе передусім представниками власної нації, таврували як космополітів. Але цей термін тоді виконував маскувальні функції, приховуючи державний антисемітизм.

Серед тих, хто й досі вважає себе громадянином СРСР, мало україномовних українців, але багато російськомовних та особливо росіян. Цих громадян не можна вважати людьми з виключно імперською свідомістю. Мабуть, більшість серед них становлять ті, хто відчуває ностальгію за спокійним і забезпеченим хоча б по мінімуму рівнем життя.

Вражає великий відсоток людей в усіх без винятку лінгвоетнічних групах, які не вважають себе громадянами України. Для українців це можна пояснити прохолодним ставленням до соціальних параметрів будованої з 1991 р. національної державності. Росіяни на дві третини все ще перебувають у сфері тяжіння Росії. Реагуючи на це, керівники Російської Федерації почали звертати пильну увагу на потреби й настрої співвітчизників (негромадян РФ) у країнах СНД.

4. Трансформація політичної еліти

У попередньому розділі відзначено, що крах СРСР і радянського ладу – це явища різного порядку, які злилися в повсякденній свідомості в щось єдине, оскільки відбулися одночасно. Слід розвинути цю тезу, підкреслюючи вже не різнопорядковість обох явищ, а те, що їх об'єднує: крах цивілізації, заснованої на доктринальному запереченні приватної власності. Соціально-економічний лад – це категорія, безпосередньо пов'язана з населенням, народом, нацією. Держава – це категорія, пов'язана перш за все з політичною елітою. Отже, розглянемо еволюцію української політичної еліти.

Намагаючись витруїти зі свідомості постулати марксизму-ленінізму, українські інтелектуали захопилися цивілізаційним підходом до вивчення минулого, запропонованим англійським істориком А.Тойнбі. Історія України почала висвітлюватися як поле бою західної і євразійської цивілізацій, католицького й православного світоглядів. Але на сучасні політичні, соціально-економічні та культурні процеси вирішальною мірою впливає тільки недавнє трагічне минуле. Упродовж кількох десятиліть політично активна частина українського суспільства, його інтелектуальний потенціал систематично й цілеспрямовано винищувалися. У 1932–1934 рр. Сталін переламав хребет волелюбному українському селянству та національній інтелігенції, яка вийшла із його середовища, а в 1937 р. спеціально подбав про те, щоб під час масового терору знищити весь склад політбюро ЦК КП(б)У.

Побудова комунізму повинна була забезпечити, як твердили пропагандисти, розподіл матеріальних і культурних благ між членами суспільства за потребами. Оскільки держава могла задовольняти лише мінімальні (на межі виживання) потреби, комуністичне будівництво здійснювалося під маскувальною оболонкою побудови соціально-економічного фундаменту соціалізму. Установлена більшовиками в перші місяці після жовтневого перевороту політична диктатура трималася спочатку тільки на терорі. Утворення (теж за допомогою останнього) соціально-економічного фундаменту для політичної диктатури поставило в матеріальну залежність від держави кожного громадянина країни.

Багатонаціональною союзною державою управляла компартійно-радянська номенклатура. Із легкої руки радянського емігранта Михайла Восленського, її назвали новим привілейованим класом. Насправді, цей клан (а не клас) керівників мав абсолютну владу над підлеглими, але був цілком безправним перед начальством. Він являв собою нервову систему створеної більшовиками держави-комуни й жорстко контролював усі громадсько-політичні та профспілкові організації, які теж будувалися за принципом «демократичного централізму». Але він був не носієм, а провідником диктатури, здійснюваної керівниками партії, а в період 1929–1953 рр. – особисто Сталінінм.

Після смерті диктатора систематичний відстріл керівних кадрів припинився, але інституційне становище компартійно-радянської номенклатури не змінилося. Як і раніше, її безмежна влада над суспільством пов'язувалася з посадою. Позбуваючись її, людина втрачала все й ставала маргіналом. Не слід дивуватися, що крах радянського ладу представники номенклатури зустріли без усякого

жалю. Головним було зберегти владу. Після зникнення диктатури керівників КПРС вона набула іншого, набагато принаднішого змісту.

Тоталітарна конструкція влади наскрізь пронизала соціальне середовище. В Україні не залишилося матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних та політичних структур – тільки відчуття національної окремішності, яке об'єднувало атомізоване комунізмом суспільство. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, громадяни України продовжували відчувати себе єдиним народом та проявили непохитну волю до суверенізації своєї республіки. Випестувана Кремлем компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це. Коли в Москві почали боротися за владу М.Горбачов і Б.Єльцин, вона повернулася обличчям до свого народу.

На початку 1990-х рр. революція визривала в країні, перенасиченій радіо-й телеприймачами, із розвинутою мережею газетних видань. Завдяки сучасним засобам масової інформації народ ставав безпосереднім учасником революційних подій. За цих умов громадська думка стала для представників політичної еліти більш вагомим чинником, аніж той лад, у рамках якого їх виховували. Найбільш яскраво це проявилось у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет. Русійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо під час політичних подій. На ходу в революцію включалися так звані «неформальні» організації, об'єднані Народним рухом України. Одночасно визначали свою позицію в революції мільйони громадян усіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина членів КПУ висловилася за суверенізацію республіки й власної партії. Цього не могла не врахувати компартійно-радянська номенклатура, яка пройшла випробування першими вільними виборами до Верховної Ради УРСР та місцевих рад 1990 р. й зберегла за собою важелі влади. У парламенті їй протистояла Народна рада, яка складалася здебільшого з членів Народного руху України. Однак вона могла лише вносити пропозиції. Приймала або не приймала їх компартійно-радянська більшість депутатів.

Саме вона в грозивій атмосфері, яка створилася після провалу путчу 19–23 серпня 1991 р., діяла швидко й рішуче. 24 серпня разом з опозицією вона проголосувала на позачерговій сесії Верховної Ради за незалежність України й департизацію державних та правоохоронних органів, установ та організацій, а також армії. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю й забезпечити її конвертування. 25 серпня президія Верховної Ради, в якій більшість становили представники компартійно-радянської номенклатури, прийняла указ про націоналізацію власності КПУ та КПРС на території республіки, а 30 серпня – указ «Про заборону діяльності Компартії України». Чи можна сказати, що вона діяла проти власних інтересів?

Навпаки! Радянській номенклатурі стало небезпечно залишатися в партії, яка вже не приносила дивідендів, тому що втратила державний статус. Політична еліта пересіла в радянські крісла – до Верховної Ради включно, які давали реальну владу. Тому вона легко відцуралася від своїх колег, які не встигли переорієнтуватися й продовжували займати керівні посади в компартійних комітетах.

Політична еліта була недосвідченою, тому що її раніше привчали виконувати лише вказівки союзного центру. Ринкові перетворення вона здійснювала шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або у країнах розвинутого ринку. Як правило, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірваними від реальності. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення впливу держави на розвиток економіки. Так в Україні створювалася основа для криміналізації господарського життя.

Позапартійність пострадянської еліти була результатом заборони КПРС та низького рейтингу політичних партій. До «партії влади» ввійшли лише ті представники колишньої номенклатури, які пройшли чистку під час виборів. Серйозних конкурентів у них не виявилось. Ті, хто намагався під антикомуністичними гаслами витіснити компартійних функціонерів, зазнавали здебільшого невдач. Кваліфікація мітингових політиків була низькою.

На середину 1990-х рр. в Україні вже сформувався практично весь спектр політичних партій – лівого, правого й центристського спрямування. Внутрішні суперечності між ними набули гостроти, хоча половина партійних лідерів у минулому мала квиток члена КПРС. Багатопартійна система існувала сама по собі, на певній відстані як від основної маси населення, так і від владних структур. Залишалось незрозумілим, яка партія перебуває при владі, а яка – в опозиції. Проте виникли передумови для структуривання політичного життя. Суспільство переставало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні.

Нездатність або небажання українських законодавців опрацювати прозорі схеми приватизації великої промисловості не зупинили цього процесу. Приватизація, однак, пішла за найбільш не вигідною для основної маси населення схемою: почали виникати нерегульовані законом кланово-монополістичні об'єднання. Використовуючи зв'язки з представниками виконавчої й законодавчої влади, вони забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

За 1991–1993 рр. у приватну (в тому числі кооперативну) власність було передано 3,6 тис. підприємств та організацій – переважно дрібних. Приватизація, здійснювана під контролем президентської адміністрації Л.Кучми в узгодженні із законодавчою владою, докорінно змінила українську економіку. Кількість об'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, які залишилися в державній власності на кінець 2001 р., була такою: у промисловості – 2808 з 97 637; у будівництві – 1772 з 53 530⁵. Власниками роздержавлених об'єктів ставали ті, хто мав хист до підприємництва й були підтримані владою. Номенклатурники разом із радянськими тінювиками, підприємливими комсомольцями та напівлегальними кооператорами «перебудовчої» доби й ватажками кримінальних структур юрмилися навколо об'єктів державної власності, відриваючи від неї найбільш ласі шматки. Тривала відсутність законів та регулюючих процедур у галузі приватизації була не випадковою: вони б заважали процесу, названому в народі «прихвизацією».

Вагома частка народного господарства країни була поділена між невеликою кількістю олігархів. Виникли могутні фінансово-промислові групи (ФПГ), які об'єднували технологічно пов'язані між собою підприємства й працюючі з ними банки.

Оцінюючи результати ринкових реформ, які розпочалися з 1994 р., слід взяти до уваги таке: ніхто не зміг би запропонувати раціонального способу приватизації заводів і фабрик, які впродовж трьох поколінь перебували в державній власності. Так само тільки пов'язані з державою потужні ФПГ, які утворилися на базі супермонополізованої неконкурентоспроможної економіки, мали шанс прорватися на світові ринки. Однак фактом залишається те, що монополістичні об'єднання забезпечували собі надприбутки завдяки зрощенню з представниками виконавчої та законодавчої влади.

Ідентичні процеси відбувалися й у Російській Федерації. Прагнучи утримати пострадянські країни в орбіті свого впливу, Б.Єльцин потурбувався про те, щоб вони діставали від РФ енергоносії за цінами, нижчими від світових. Схеми виробничих зв'язків між Західним Сибіром і Донецько-Придніпровським економічним регіоном залишилися приблизно такими, якими були в радянські часи. Одержуючи дешевий газ, власники металургійних заводів добивалися здеше-

влення своєї продукції та могли пропонувати на зовнішніх ринках прийнятні для споживачів ціни. Якщо на початку 1990-х рр. компартійно-радянська еліта прагнула відгородитися від Росії ідеологічними бар'єрами у вигляді державної символіки УНР, то на початку 2000-х рр. почав складатися союз між державними інститутами РФ, які контролювали економічне життя у своїй країні, і тими українськими олігархами, котрі були, як і раніше, зацікавлені в безперебійному постачанні дешевих енергоносіїв.

Американський професор шведського походження Андерс Аслунд, який вивчав характер ринкових реформ у Росії, Україні та Киргизії, назвав український посткомуністичний режим «державою вишукувачів ренти» (*rent seekers state*), під якою в специфічно посткомуністичному значенні цього терміна він розумів доходи, які багаторазово перевищували прибуток, одержуваний від підприємництва в конкурентному середовищі. Основними шляхами збагачення представників «партії влади» було надання їм або їхнім родичам у власність за символічну ціну великих підприємств, а також отримання ними в обмін за «сприяння» в підприємницькій або політичній діяльності готівки в іноземній валюті⁶.

Чи винні у ситуації, що склалася в Україні на початку нового століття, конкретні політичні діячі або вся політична еліта? Сумніватися в цьому не доводиться. Вони побудували на рештках суспільно-політичного ладу, що самозруйнувався, ту конструкцію, для якої А.Аслунд знайшов непривабливий термін. Але не треба, мабуть, вимагати від таких діячів того, на що вони органічно нездатні. Вони дбали про власні інтереси, а суспільство в його атомізованому стані було неспроможне їм перешкодити.

Поступово, однак, в українському суспільстві сформувалися економічні й політичні структури, здатні на повний голос заявити про свої інтереси. Конфлікт між «партією влади», котра була уособленням комуністичного минулого, і суспільством, в якому відбувався процес самоорганізації, ставав за цих умов неминучим. Народ не допустив появи в Україні жахливого мутанта – комунофеодалізму з капіталістичним обличчям.

Соціальний катаклізм, пов'язаний із президентськими виборами 2004 р., не всі вважають революційною дією. Ми звикли, що «справжня» революція супроводжується громадянськими війнами та великою кров'ю. Однак у ці місяці ми пережили катаклізм, який змінив усіх нас, а не тільки замінив керівників.

На початку ХХІ ст. в середині «партії влади» стали помітними зміни, викликані процесом самоорганізації суспільства. Вони не мали інституціоналізованої або персоналізованої чіткості. Керівник антикомуністичної партії або так званий «олігарх» міг бути наближеним до центру влади й стояв із ним з одного боку барикад, але назавтра він виходив із президентського оточення та переходив на інший бік.

Свідченням визрівання громадянського суспільства стала нова розстановка політичних сил напередодні парламентських виборів 2002 р. і президентських виборів 2004 р. Суперечності в лівих партіях зазнали якісної зміни: вперше комуністи й соціалісти опинилися по різні боки барикад. Суперечності в «партії влади» так само зазнали якісної зміни: вперше вона поділилася на тих, хто під гаслами повернення в Європу підштовхував країну до зворотного шляху, і на тих, хто пов'язував своє політичне майбутнє з утвердженням демократії. Під час парламентських виборів 2002 р. визначився поділ ФПП на два табори.

Монополістичні об'єднання, які контролювали важку промисловість та створили потужні банки, також були елементами самоорганізації суспільства, як і політичні партії правого спрямування, незалежні профспілки й усі інші «неформальні» (використовуючи термінологію кінця 1980-х рр.) структури. За швидкістю й результативністю самоорганізації вони закономірно випереджали інші структури суспільства, які могли б обмежувати їхні гіпертрофовані претензії на

власність та владу. Прагнучи закріпити це випередження, олігархи почали створювати власні політичні партії, здатні вписатися в конституційну систему й захищати їхні інтереси в органах влади. Першим на цей шлях став П.Лазаренко, який за лічені місяці розбудував регіональний блок «Громада» й спромігся подолати з ним 4% -й бар'єр на парламентських виборах 1998 р.

Самоорганізація ФПП також відбувалася з різною швидкістю. Спочатку сформувався дніпропетровський клан, у представників якого були давні, ще з радянських часів, персональні зв'язки з центрами влади в Москві та Києві. Пізніше зміцнів донецький клан, який розвинувся на тій самій виробничій базі. Донецько-Придніпровський економічний район, що утворився внаслідок трьох послідовних фаз розвитку (у дореволюційній імперії, під час перших п'ятирічок і в 1950–1960-х рр.) був одним із наймогутніших в Європі. У 1990-х рр. він врятував народне господарство України від краху, заробляючи валюту продажем на зовнішніх ринках напівфабрикатів важкої промисловості. Клани рятували свої регіони та всю країну, але в першу чергу дбали про власні інтереси.

Передвиборний блок «За єдину Україну!» після утвердження при владі закономірно розпався на складові частини. Так само закономірно передвиборний блок «Наша Україна» після перемоги на виборах, яка трансформувалася в поразку, організаційно зміцнився навколо В.Ющенка. Поразка пояснювалася тим, що головною, за Конституцією 1996 р., була президентська посада, а блок «Наша Україна» перебував в опозиції до Президента України. Дальше згуртування блоку В.Ющенка й зміцнення його зв'язків з іншими супротивниками Л.Кучми було необхідною умовою ймовірного успіху на президентських виборах 2004 р.

Протистояння політичних сил у зв'язку з президентськими виборами майже без перерви перейшло в протистояння, пов'язане з парламентськими виборами 2006 р. Сюжети його ускладнилися цілком прогнозованим розпадом помаранчевої коаліції «Сила народу». Цей блок розпався так само закономірно, як блок «За єдину Україну!», сформований для участі в парламентських виборах 2002 р. Ті, хто зазнає поразки, згуртовуються, сподіваючись на реванш. Ті, хто перемагає, не можуть поділити між собою здобутки перемоги.

Вселяє оптимізм те, що після Помаранчевої революції представники політичної еліти навчилися випрошувати посади при владі в рядових громадян. Останні не можуть їх контролювати щоденно внаслідок відсутності розвинутих інститутів громадянського суспільства, але мають суверенне право сказати своє слово на виборах.

Із року в рік атомізоване комунізмом суспільство стає все більш різноманітним за своїми параметрами. Не слід дивуватися тому, що під час розпаду радянського ладу контроль над суспільством захопила колишня компартійно-радянська номенклатура. Є закономірним, однак, те, що в змаганні між державою, уособлюваною «партією влади», і суспільством перемагає в кінцевому підсумку за відсутності диктатури саме останнє. Усі чиновники – спочатку червоні, потім синьо-жовті, ще далі – поділені на помаранчевих та біло-блакитних, і, нарешті, змінені в яку-небудь іншу кольорову гаму – повинні працювати не з населенням, яке чекає від них благ, а з громадянами, які знають, що утримують їх податками.

5. Висновки

Півтора десятиліття навіть у житті людини – порівняно невеликий строк. У житті суспільного організму, який упродовж трьох поколінь перебував у тоталітарному льодовику, такий строк можна вважати просто мізерним. Ми можемо відзначити прогрес у демократизації суспільного життя, що є для України колосальним поступом на тлі суспільно-політичних процесів у деяких інших

посткомуністичних державах. Але треба визнати, що громадянське суспільство в країні тільки починає розвиватися.

Головний висновок із зіставлення національно-просторової самоідентифікації з лінгвоетнічною досить невтішний: українське суспільство перебуває лише на початковій стадії формування політичної нації. У разі несприятливого розвитку соціально-економічних процесів усе більше громадян України потраплятимуть у сферу тяжіння Росії з трагічними наслідками для національної державності.

Громадяни України повинні усвідомити суть «російського питання», яке постало в Україні після краху СРСР. Ігноруючи його, наша політична еліта не може правильно визначити комплексне у своїй основі завдання: як ставитися до Російської Федерації та до Росії в середині нас. Ми вдаємо, що це різні питання й не зважаємо на настрої мільйонних мас, які умовно слід назвати «внутрішньою Росією». Унаслідок цього виникає загроза її об'єднання в кризовій ситуації з власне Російською Федерацією. Тоді ми можемо припинити існування як відмінний від росіян народ і як окрема від Росії країна.

Ми приречені на співробітництво з Російською Федерацією, але воно мусить здійснюватися на рівноправних засадах. Не можна постійно повторювати, що «Україна – не Росія», та при цьому спокійно споживати дешеві російські енергоносії. В обох державах надто багато людей переконані в тому, що Україна – це все-таки Росія. Ця переконаність створює гримучу суміш, коли нею починають користуватися політики в прагненні здобути владу чи зміцнити її.

Не варто звинувачувати Росію в тому, що вона для нас небезпечна. Умови, унаслідок яких суттєва частка громадян України не бачить трагедії в перспективі розчинитися в Росії, визрівали впродовж століть. Ті самі історичні умови сформували в багатьох російських громадян стійку переконаність у тому, що ми не існуємо як окремий народ. «Російське питання» повинне бути усвідомлене й розв'язане.

Не варто звинувачувати Росію й у тих бідах, які спіткали Україну у ХХ ст. Її громадяни не несуть відповідальності за дії Кремля, тому що вони, так само як і громадяни радянської України, не могли впливати на тоталітарну владу.

Час не чекає. Україні потрібно динамічно розвиватися, щоб відстояти своє право на існування поза межами Росії. Навколишній світ має усвідомити, що в нашій країні переважна більшість населення сприймає перспективу розчинитися у Росії як трагічну, а не бажану.

Російська Федерація вже давно вийшла з кризи, зумовленої розкладом радянського ладу. Устами президента В.Путіна вона заявила, що крах СРСР був «найбільшою геополітичною катастрофою століття». Кремль бажає відновити контроль над пострадянським простором та визначити за Росією місце у світі, яке відповідає її ядерному потенціалу й сировинним ресурсам.

У відносинах з «внутрішньою Росією» держава мусить виявляти розуміння, толерантність і витримку. До росіян не можна ставитися як до національної меншини, представники якої прийшли на етнічну територію українців. Приблизно половина сучасної території України (не враховуючи західних областей з іншою історичною долею) – це об'єкт спільної з росіянами колонізації нових земель, завойованих Російською імперією після XVII ст. Українська Центральна Рада домоглася встановлення кордонів УНР за етнографічним принципом, а більшовики, хоча й не відразу, визнали такі кордони за радянською Україною.

З особливою увагою треба поставитися до проблеми двомовності в Україні. У моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України, на питання: «Чи вважаєте ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?» дали ствердну відповідь 52% опитуваних у 1995 р. та 48,6% – у 2005 р. Негативну відповідь дали відповідно 32,6 і 34,4%. Не змогли визначити свою

позицію 15,3% опитуваних у 1995 р. й 16,8% – у 2005 р.⁷ Отже, суспільство більше схиляється до надання російській мові статусу офіційної.

Реагуючи на цю проблему, слід чітко уявляти собі природу української двомовності. Вона полягає аж ніяк не в тому, що населення України володіє двома мовами. Ми практично не знайдемо українця, який не володів би російською мовою. Навпаки, росіян, які не володіють українською мовою, – переважна більшість. Це – наслідок того, що в СРСР російська мова була засобом міжнародного спілкування. Знаючи її, людина не відчувала потреби оволодівати місцевими мовами.

Наш обов'язок – створити людям, які не знають української мови, комфортні умови для існування в україномовному середовищі. Але слід пам'ятати, ідучи їм на поступки, що запровадження російської мови як другої державної одразу припинить формування української політичної нації.

Щоб цей висновок прозвучав переконливо, треба подивитися на проблему очима російських націоналістів. Від 20 лютого й до 7 березня 2006 р., тобто напередодні парламентських виборів в Україні, в інтернет-портал km.ru був запущений пропагандистський витвір А.Орлова під назвою «Українська «Матриця». Перезавантаження»⁸.

А.Орлов упритул не бачить ані України, ані українського народу. Розглянувши тему шкільних підручників з вітчизняної історії, він завершує її таким емоційним сплеском: «В наш век электронных массовых коммуникаций на глазах у всех сочиняется невероятная история целой «страны», причём история эта напрямую затрагивает интересы России, затрагивает настолько, что дух захватывает: ведь это не истории «Украины» создают, а в первую очередь калечат и переписывают нашу историю, историю России и русских как великого этноса. Всё, что происходило в прошлом на территории нынешней Украины, автоматически объявляется «украинской» историей. Внимание: масштабнейший проект! «Украина» объявила себя наследницей Древней Руси, т.е. фактически отобрала у России её историю!».

Думка про те, що минуле кожної республіки, регіону або міста належить автохтонному населенню, настільки проста й логічна, що будь-яке інше судження з цього приводу здається протиприродним. У радянські часи цю незручну для Кремля думку досить вдало замаскували твердженням про спільність історичного походження трьох східнослов'янських народів, тобто перевели проблему в іншу площину. Але сучасні російські націоналісти не бажають ділитися історичною спадщиною. До революції, коли Україна являла собою тільки суму дев'яти губерній європейської Росії з переважаючим українським населенням, відстоювати таку позицію було досить просто. Але ж тепер інші часи...

На що розраховують російські націоналісти? А.Орлов дає таку відповідь: «Возвращение Украины в состав России требует огромной работы, в которой должны принять участие как Россия, с одной стороны, так и русские на Украине – с другой (тут та далі виділення А.Орлова – С.К.). Эта работа требует создания масштабной программы действий».

Відповідну програму в книжці А.Орлова розроблено. Не зупиняючись на деталях, просто перерахуємо: освіта, місіонерство, активізація наукової роботи, пропаганда російської культури, відбиття інформаційних атак, забезпечення доступу громадян України до російського телебачення, підтримка співвітчизників (ідеться про громадян України), підтримка РПЦ. Уважається за необхідне «публичное открытое озвучивание цели «украинской политики России» – объединение России и Украины как воссоединение исторически общих земель и разделённой нации».

А.Орлов допускає, що це може нам не сподобатися. Що робити в такому разі? На це є відповідь: «**Бить рублём.** Проведение крайне жёсткой экономической

политики по отношению к современной Украине. Никаких скидок, никаких льгот. Чистая прагматика, которая отнюдь не ограничивается сиюминутной денежной выгодой и рассчитана на далеко идущую политическую перспективу».

Пункт програми під назвою «**Бить рублём**» містить у собі відповідь на питання про те, чи не випадково з'явилася ця спекулятивна книжка напередодні виборів до Верховної Ради України. Ось відповідь: «Покупая украинские товары, сейчас мы фактически сами спонсируем украинский сепаратизм. Речь может идти о заградительных пошлинах для украинских товаров – поправке, аналогичной документу американских сенаторов Джексона и Веника. При этом необходимо вести широкую разъяснительную работу с населением Украины, объясняя, что мы боремся не с народом, а с антинародной властью. **Что избрание других правителей в ходе ближайших выборов станет не только правильным шагом с точки зрения истории русского народа и общечеловеческой справедливости, но и принесёт конкретную, осязаемую выгоду каждому избирателю**».

Пункти цієї програми повинен реалізувати уряд РФ. Але «відновлення російської єдності» – не тільки його справа. Вона, на думку А. Орлова, повинна дістати підтримку з боку російськомовного населення України. Найголовніше – організувати референдум про статус російської мови: «Вопрос о статусе русского языка как второго государственного языка **на всей территории нынешней Украины** – ключевой в борьбе западной и русской цивилизаций за Малороссию. Придание ему такого статуса мгновенно разрушит результаты работы по насильственному переводу населения на «мову». Подавляющее большинство граждан современной Украины говорят и думают на русском языке, что является одним из наиболее наглядных доказательств их принадлежности к русскому народу».

Чому такі відверті висловлювання стали можливими саме перед виборами? Півтора десятиліття життя без диктатури – надто невеликий строк для того, щоб суспільство дістало можливість щоденно диктувати державі, як треба порядкувати в країні. Для визрівання громадянського суспільства потрібні інші строки. Саме через це конституційна залежність політичних діячів від суспільства реалізується тільки під час виборів. Отже, останні стають моментом істини, коли голос народу набуває вагомості. І саме в цей час особливої сили набирають спроби вітчизняних та закордонних політиків маніпулювати волею виборців.

Маніпулятори можуть сподіватися на успіх. Не секрет, що в Україні, так само, як і в інших республіках колишнього СРСР, мільйони соціально не захищених людей відчують ностальгію по радянській владі. Жахливий терор лєнінсько-сталінської доби вони не сприймають як частину власного життя. Репресії минули їх (крім населення західних областей), а на початку 1950-х рр. влада взагалі відмовилася від масового терору. Ця відмова позбавила радянську державу стабільності й вона в інтересах самозбереження змушена була заручатися підтримкою населення, виказуючи непідробну турботу про рівень народно-господарського добробуту.

Крім того, мільйони людей, у тому числі цілком успішних у пострадянську добу, відчують ностальгію по імперській величі. Таких людей дуже багато в Росії, але немало їх і в Україні. Їх почуття та погляди беруться до уваги представниками російської політичної еліти. Відродження могутності Росії стало з 2000 р. офіційним курсом її керівництва. Через різні причини він не повинен виглядати як політика реставрації імперії. Тому й активізувалася діяльність російських націоналістів. Зручність їх пропаганди полягає в тому, що вона знімає проблему прямого підпорядкування інших держав СНД Російській Федерації. Націоналісти впритул не бачать в Україні та в Білорусі інші держави. Росіяни, українці й білоруси для них – це один народ. В їх пропаганді завдання реставрації імперії підміняється проблемою воз'єднання роз'єданого після краху СРСР єдиного російського народу.

Насамкінець треба підкреслити різницю в історичному досвіді старшого покоління, яке ще пам'ятає повоєнні часи. Масові репресії тоді здійснювалися тільки в західних областях України. Громадяни основної частини її, як і російське населення, не відчули всіх жахів сталінського терору, а попереднє покоління, якого вже немає, не передало дітям свого життєвого досвіду. Вони виховувалися в школі, яка не давала їм справжнього уявлення про специфіку радянського ладу: з одного боку – глибоко народного, а, з іншого – ретельного виконавця злої волі диктатора. Унаслідок цього громадяни південних та східних областей не сприймають тих оцінок у шкільних підручниках, які запозичуються з творів представників української діаспори й західної історіографії. Слід визнати, що нерідко такі оцінки є суто емоційними, а не науковими (не можна, наприклад, твердити, що радянська армія окупувала Україну, звільняючи її від німецьких, румунських і угорських загарбників у 1943–1944 рр.).

Історична пам'ять громадян України є важливим елементом державотворчого процесу. Тому потрібні спеціальні зусилля держави, спрямовані на те, щоб сучасне покоління сприймало вітчизняну історію такою, якою вона була насправді.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Вид.2. – Т.4. – С.422.

² Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С.680.

³ Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.68.

⁴ Українське суспільство 1994–2004. – С.66.

⁵ Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С.91.

⁶ Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку. – К., 2003. – С.26.

⁷ Українське суспільство 1994–2005. – С.68.

⁸ Орлов А. Украинская «Матрица». Переагрузка // <http://www.km.ru/magazin/view.asp?id>

The article reviews dynamics of transformation processes during last 15 years of independence of Ukraine by two related but separately existing categories – society and state. It underlines difficulties in forming the Ukrainian political nation, uncovers defects and dangers related with forming of new elite.

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинюв*

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (1991–2006 рр.)

У статті розглядаються проблеми формування зовнішньої політики України за період 1991–2006 рр. Проаналізовано еволюцію концептуальних підходів до неї та основних геополітичних і стратегічних суперечностей становища України в сучасній системі міжнародних відносин.

Невід'ємною й надзвичайно важливою складовою функціонування будь-якого державного організму (починаючи з його архаїчних форм і до найрозвинутіших модерних держав як політичної форми організації життя суспільства), обов'язковим атрибутом незалежної держави, поряд із наявністю певної терито-

* Віднянський Степан Васильович – д-р іст. наук, проф., завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ; Мартинюв Андрій Юрійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.